

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه اسلامی

وجود ذهنی نزد علامه طباطبایی (ره)

فاطمه حسینی مجرد

استاد راهنما:

دکتر رضا اکبریان

استاد مشاور:

دکتر محمد سعیدی مهر

اسفند ۱۳۹۱

بسمه تعالی

تائیدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیات داوران نسخه نهایی پایان نامه خاتم فاطمه حسینی مجرد تحت عنوان :

" وجود ذهنی نزد علامه طباطبایی (ره) "

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند .

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	آقای دکتر رضا اکبریان	استاد	
۲- استاد مشاور	آقای دکتر محمد سعیدی مهر	دانشیار	
۳- استاد ناظر	آقای دکتر حسین زمانیه	استاد یار	
۴- استاد ناظر	آقای دکتر داود حسینی	استاد یار	
۵- نماینده تحصیلات تکمیلی	آقای دکتر داود حسینی	استاد یار	

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند: «کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته فلسفه است که در سال ۱۳۹۱ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر رضا البرین، مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر محمد سعیدی» و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب محمد سعیدی دانشجوی رشته فلسفه مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: محمد سعیدی
تاریخ و امضا: ۹۲/۱۰/۲

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین نامه های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۲ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب..... دانشجوی رشته.....
مقطع..... دانشکده..... متعهد می شوم کلیه نکات مندرج در آئین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته های علمی مستخرج از پایان نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین نامه فوق الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضا:.....
تاریخ: ۱۳۸۹/۱۰/۲۲

کاش نگارنده این تحقیق

که در جاده علم هنوز نو قدم و نو قلم است، متاع ارزشمندی داشت

تا تقدیم نور مقدسی کند

که با ظهورش "حکمت" معنا می‌گیرد

و "علم" به افق تکامل می‌رسد.

کوچکی این پیشکش به وسع اندک نگارنده بخشودنی است...

یا ایها العزیز

جئنا بیضاعة مزجاة

با تشکر و سپاس از زحمات بی دریغ استاد ارجمند جناب آقای دکتر رضا اکبریان که در گام‌های دانش و پژوهش همراه و راهنمایی کم‌نظیرند

و با قدردانی از استاد گرامی جناب آقای دکتر محمد سعیدی‌مهر که تواضع و صبوری‌شان در راهنمایی دانشجویان، فضیلتی است افزون بر مراتب علم و کمالشان.

چکیده

نظر علامه طباطبایی (ره) درباره مسئله وجود ذهنی، تقریر ایشان از براهین و ادله‌ی اثبات وجود ذهنی و پاسخ‌هایی که به اشکالات و ایرادات وارد بر این نظریه داده‌اند، و در نهایت تفاوت‌های ظریفی که نظر ایشان با آراء صدرالمتألهین در برخی موارد دارد، مسئله اصلی این پژوهش به شمار می‌آید.

از دیدگاه علامه طباطبایی (ره) شأن وجود ذهنی حکایت از ماورای خود است بدون این که آثار محکی بر حاکی مترتب شود. وجود ذهنی به دلیل آن که ذاتاً حیثیت قیاس به خارج دارد، از این رو بذاته حاکی از ماورای خود است بنابراین محال است که شیئی وجود ذهنی داشته باشد بدون آن که وجود خارجی برایش محقق باشد. میان صورت ذهنی و محکی خارجی تطابق ماهوی وجود دارد زیرا در غیر این صورت، همه علوم ما جهل خواهد بود و باب علم به خارج از اساس بسته می‌شود و نهایتاً سفسطه لازم می‌آید.

علامه طباطبایی (ره) برهان تصور معدومات، برهان حکم بر معدومات، برهان ادراک مفاهیم کلی، ادراک مفاهیم صرف و برهان خطای ادراک را برای اثبات وجود ذهنی معتبر می‌داند. از دیدگاه ایشان این براهین تنها وجود ذهنی را برای نوع محدودی از ادراکات مثل معدومات و مفاهیم کلی اثبات نمی‌کند بلکه ملاک تعمیم این ادله به سایر ادراکات این است که همه‌ی ادراکات ما از سنخ واحدی است.

از نظر ایشان اشکال اجتماع جوهر و عرض و نیز اندراج یک شیء تحت دو مقوله و ثبوت محالات ذاتی با تمایز دو حمل اولی و شایع قابل حل است. در اتصاف شیء به دو وصف کلی و جزئی به دلیل اختلاف جهات، اشکال وارد نیست و اعتقاد به تجرد همه‌ی صورت‌های علمی اشکال انطباع کبیر در صغیر را منتفی می‌نماید و در نهایت از منظر ایشان، ادراک حسی و خیالی به فرآیند مادی اعضاء و اعصاب منحصر نیست بلکه این‌ها معد و زمینه ساز ادراکند.

کلمات کلیدی : وجود ذهنی، وجود ظلی، صورت ادراکی، علامه طباطبایی.

فهرست مطالب

کلیات	۱
مقدمه	۲
تعریف مسئله	۳
ضرورت پژوهش	۶
سؤالات پژوهش	۸
فرضیه ها / پیش فرض ها	۸
پیشینه تحقیق	۹
فصل اول: چپستی نظریه وجود ذهنی و بیان اقوال مخالف	۱۶
۱-۱ مقدمه	۱۷
۲-۱ تقسیم وجود به ذهنی و خارجی	۱۷
۳-۱ وجود ذهنی از منظر شیخ الرئیس ابن سینا	۱۹
۴-۱ وجود ذهنی از منظر شیخ اشراق شهاب الدین سهروردی	۲۲
۵-۱ مبانی نظریه وجود ذهنی نزد صدرالمألهین	۲۵
۱-۵-۱ تمایز وجود و ماهیت، اصالت و تشکیک وجود	۲۵
۲-۵-۱ قدرت نفس بر ایجاد صور ادراکی	۲۶
۳-۵-۱ شدت و ضعف فعل (صور ذهنی) بر اساس شدت و ضعف فاعل (نفس)	۲۹
۴-۵-۱ تمایز ساحت علم با وجود ذهنی در حکمت متعالیه	۳۰
۶-۱ اقوال مخالف نظریه وجود ذهنی و دلایل رد آنها	۳۱
۱-۶-۱ قول به اضافه	۳۱
۲-۶-۱ رد قول به اضافه از منظر علامه طباطبایی (ره)	۳۲
۳-۶-۱ قول به اشباح محاکی	۳۳
۴-۶-۱ نقد علامه طباطبایی (ره) بر قول شبیح	۳۵
۵-۶-۱ قول به اشباح غیر محاکی	۳۶
۶-۶-۱ نقد علامه طباطبایی (ره) بر نظریه اشباح غیر محاکی	۳۶
۷-۱ چپستی نظریه وجود ذهنی از منظر علامه طباطبایی (ره)	۳۷
خلاصه فصل اول	۴۷

۵۰	فصل دوم : دلایل اثبات نظریه وجود ذهنی
۵۱	۱-۲ مقدمه
۵۱	۲-۲ دلایل اثبات وجود ذهنی
۵۱	۱-۲-۲ دلیل اول : تصور معدومات
۵۳	۲-۲-۲ تقریر علامه طباطبایی (ره) از برهان تصور معدومات
۵۴	۳-۲-۲ دلیل دوم : حکم بر معدومات
۵۵	۴-۲-۲ تقریر علامه طباطبایی (ره) از برهان حکم بر معدومات
۵۶	۵-۲-۲ دلیل سوم: استدلال بر مبنای قضایای حقیقیه
۵۸	۶-۲-۲ دلیل چهارم: برهان ادراک مفاهیم کلی
۶۲	۷-۲-۲ تقریر علامه طباطبایی (ره) از برهان ادراک مفاهیم کلی
۶۵	۸-۲-۲ برهان ادراک مفاهیم صرف به بیان علامه طباطبایی (ره)
۶۶	۹-۲-۲ دلیل پنجم: برهان خطای ادراک
۶۷	۱۰-۲-۲ تقریر علامه طباطبایی (ره) از برهان خطای ادراک
۶۸	۱۱-۲-۲ دلیل ششم: ادراک مفاهیم انتزاعی
۶۹	۱۲-۲-۲ دلیل هفتم: برهان غایت
۷۲	۱۳-۲-۲ دلیل هشتم: تأثیر ادراکات
۷۲	۱۴-۲-۲ دلیل نهم: تغییر در مدرک
۷۴	خلاصه فصل دوم
۷۷	فصل سوم: بررسی شبهات نظریه وجود ذهنی
۷۸	۱-۳ مقدمه
۷۸	۲-۳ اشکالات در باب وجود ذهنی
۷۸	۱-۲-۳ اشکال اول : اجتماع جوهر و عرض
۷۸	۱-۱-۲-۳ تقریر اشکال
۸۰	۲-۱-۲-۳ نظر علامه طباطبایی (ره) درباره اشکال اول
۸۱	۲-۲-۳ اشکال دوم: اندراج یک شیء تحت دو مقوله
۸۳	۱-۲-۲-۳ پاسخ فاضل قوشچی به اشکال اجتماع مقولات
۸۳	۲-۲-۲-۳ نقد علامه طباطبایی (ره) بر قول فاضل قوشچی
۸۴	۳-۲-۲-۳ پاسخ صدر الدین دشتکی: انقلاب در ماهیت معلوم

۸۶ ۴-۲-۳ نظر علامه طباطبایی (ره) در رد نظریه انقلاب
۸۸ ۵-۲-۳ پاسخ محقق دوانی
۹۰ ۶-۲-۳ نقد علامه طباطبایی (ره) بر نظر محقق دوانی
۹۰ ۷-۲-۳ نظریه صدر المتألهین
۹۹ ۳-۲-۳ اشکال سوم: اتصاف نفس به صفات متضاد
۹۹ ۱-۳-۲-۳ تقریر اشکال سوم و پاسخ صدر المتألهین
۱۰۴ ۲-۳-۲ پاسخ علامه طباطبایی (ره) به اشکال سوم
۱۰۴ ۴-۲-۳ اشکال چهارم: اجتماع وصف کلی و جزئی در شیء واحد
۱۰۵ ۵-۲-۳ اشکال پنجم: ثبوت محالات ذاتی
۱۰۵ ۱-۵-۲-۳ تقریر اشکال پنجم و پاسخ صدر المتألهین
۱۰۸ ۲-۵-۲ پاسخ علامه طباطبایی (ره) به اشکال پنجم
۱۰۸ ۶-۲-۳ اشکال ششم: انطباق کبیر در صغیر
۱۰۸ ۱-۶-۲-۳ تقریر اشکال ششم
۱۱۰ ۲-۶-۲-۳ پاسخ صدر المتألهین به اشکال ششم
۱۱۵ ۳-۶-۲-۳ پاسخ علامه طباطبایی (ره) به اشکال ششم
۱۱۸ ۷-۲-۳ اشکال هفتم: فرآیند مادی ادراک حسی و خیالی
۱۲۱ خلاصه فصل سوم
۱۲۵ نتایج پژوهش
۱۲۷ آزمون فرضیات
۱۲۹ فهرست منابع

کلیات

پیش از پرداختن به مباحث اصلی پژوهش، در قسمت کلیات ضمن تبیین مسئله اصلی تحقیق و نشان دادن جایگاه آن در میان مباحث فلسفی -در حوزه فلسفه اسلامی- به ضرورت انجام چنین پژوهشی اشاره خواهیم کرد. سؤالاتی که این پژوهش به دنبال پاسخ آنهاست و فرضیه‌هایی که برای آغاز مسیر تحقیق در نظر گرفته شده‌اند، همچنین اهداف، روش‌ها و مراحل پژوهش به اختصار بیان می‌شوند.

مقدمه

فلسفه به دنبال آن است که واقعیت را آن‌گونه که هست بشناسد و همواره فلاسفه در جستجوی راهی بوده‌اند تا بدین مقصد نائل شوند؛ از این رو هر یک به تفسیری خاص از واقعیت رسیده‌اند. اندیشه، علم و ادراک انسان نیز ساحتی از واقعیت است که محتاج شناختن و شناساندن است. آرائی که در حوزه فلسفه در باب ساختار معرفت و علم بشر ارائه شده بسیار متنوع و گوناگون بوده و در بسترهای مختلفی از جمله معرفت‌شناسی، نفس‌شناسی، فلسفه علم و ... مطرح شده‌اند. نظریه "وجود ذهنی" پاسخی است که از سوی گروهی از فلاسفه مسلمان به معمای شناخت داده شده است و در حقیقت به این مسئله در چارچوب مباحث وجود‌شناسی پرداخته است.

فارغ از انگیزه‌ها و اهدافی که هر یک از اندیشمندان مسلمان از طرح نظریه وجود ذهنی، اثبات و دفاع از آن داشته‌اند، تبیین آنان و تقریری که از اصل نظریه ارائه نموده‌اند، همچنان محل بحث و دقت نظر است. مسئله وجود ذهنی از عصر شیخ‌الرئیس ابن‌سینا تا دوره ظهور حکمت متعالیه‌ی ملاصدرای شیرازی تکامل چشمگیری داشته است و حقیقتاً متعالی‌تر شده است. اما سخن ملاصدرا آخرین رأی فلسفه اسلامی در این موضوع نیست.

علامه طباطبایی ره متفکر و فیلسوف متأله معاصر در خصوص وجود ذهنی نظرات متفاوتی نسبت به ملاصدرا دارد. این تحقیق بر آن است که آراء علامه طباطبایی ره را در موضوع وجود ذهنی جستجو کرده و تفاوت‌های آن را با نظر فیلسوفان مسلمان پیش از ایشان به ویژه صدرالمتألهین نشان دهد.

علامه طباطبایی در عین برخورداری از نگاه ژرف و دقت فلسفی سرشار، بیانی بس موجز و خلاصه در آثار فلسفی خود دارد و این ویژگی، کار تحقیق و بررسی و تحلیل را در آراء ایشان دشوار می‌سازد.

این پژوهش در سه فصل تدوین شده است. طلیعه‌ی مطلب با عنوان کلیات، شامل مباحث مقدماتی تحقیق از جمله تعریف مسئله‌ی تحقیق، ضرورت پژوهش، سؤالات اصلی تحقیق، فرضیه‌ها و پیشینه‌ی تحقیق در موضوع وجود ذهنی است. در فصل اول با عنوان "چیستی نظریه وجود ذهنی و بیان اقوال

مخالف" به این سؤال پاسخ داده می‌شود که وجود ذهنی به چه معناست و جایگاه آن در ساختار فلسفه اسلامی کجاست. سپس نظریه‌های مخالف آن یعنی سخن منکران وجود ذهنی، قول اضافه و قول شیخ معرفتی و نقد می‌شوند. روند بحث در این فصل به این صورت است که آراء فلاسفه و متكلمان برجسته در این موضوع مطرح شده سپس نظر علامه طباطبایی (ره) بیان می‌شود.

فصل دوم به بررسی ادله‌ی اثبات وجود ذهنی اختصاص دارد. ۹ دلیل بر اثبات این نظریه ارائه می‌شود و دلایلی را که علامه طباطبایی اقامه کرده و تقریرهای ایشان را از ادله‌ی بیان شده خواهیم آورد.

در فصل سوم مهم‌ترین اشکالات وارد بر نظریه وجود ذهنی مطرح می‌شوند و پاسخ‌های فیلسوفان مسلمان و علامه طباطبایی (ره) مورد بررسی قرار می‌گیرند.

تعریف مسئله

بحث وجود ذهنی در حقیقت بخشی از بحث علم و ادراک و بحث شناخت و معرفت است. مباحث مربوط به ادراک و معرفت در کتب فلاسفه ما در موارد متعدد و به طور متفرق ذکر شده و در واقع در بین ابواب مختلف پخش شده است. قسمتی از این بحث‌ها در باب مقولات (یعنی معقولات اولیه) مطرح می‌گردد و علم را از مقوله کیف نفسانی می‌دانند.

قسمت دیگری از بحث علم و ادراک که قسمت بیشتر آن را به خود اختصاص می‌دهد، در مباحث نفس مطرح می‌شود، از باب اینکه علم و ادراک جزء معرفه النفس است. در مباحث نفس، علم و ادراک از جنبه فعالیت نفس مورد بحث قرار می‌گیرد؛ مسائل مربوط به ادراکات، مراتب ادراکات و انواع ادراکات.

قسمت دیگری از این بحث، تحت عنوان مباحث عقل و معقول مطرح شده است؛ و شاید از زمان فخر رازی تحت این عنوان مطرح بوده است. صدر المتألهین مسائل مربوط به ادراکات و علم و معرفت و حس و خیال و وهم و عقل و مراتب عقل و کیفیت حصول مفاهیم در ذهن و امثال آن را بیش از همه جا در مباحث عقل و معقول که موقف دهم جلد اول اسفار است، آورده است.

بخش دیگری از مباحث علم و ادراک بحث‌هایی است که در باب کلی و جزئی طرح می‌شود به مناسبت اینکه کلیت و جزئیت تا اندازه‌ای بستگی به عالم ذهن دارد لذا مقداری از مباحث علم و ادراک هم در باب ماهیات مطرح می‌شود، مانند این مسئله که آیا کلی و جزئی در خارج وجود دارد یا وجود ندارد.

بحث وجود ذهنی، باب دیگری از مباحث فلسفی است که به تبیین جنبه‌ای از ادراک آدمی می‌پردازد. مسئله وجود ذهنی که ناظر به چیستی ادراک و چگونگی علم بشری است، به ظاهر باید در مباحث معرفت‌شناختی فلسفی جای بگیرد؛ اما چرا فیلسوفان مسلمان آن را در قالب مباحث وجود و عدم مطرح کرده‌اند؟ علت این است که بحث وجود ذهنی به دنبال پاسخ این به پرسش است که حقیقت علم چیست و چه رابطه‌ای میان عالم و معلوم برقرار می‌شود؟ حکمای متأخر در این باب قائل‌اند که ماهیت علم و ادراک عبارت است از حضور ماهیت معلوم در نزد عالم؛ یا وجود یافتن ماهیت معلوم در ذهن و عبارت است از نوعی وجود پیدا کردن معلوم؛ وجودی که نحوه و سنخ دیگری از وجود است به نام "وجود ذهنی". پس مسئله می‌آید در باب "وجود" و یکی از تقسیمات اولیه وجود، تقسیم آن به وجود خارجی و وجود ذهنی است.^۱ بنابراین بحث وجود ذهنی از مباحث تقسیمی فلسفه است که حاصل تقسیم وجود به خارجی و ذهنی است. مشهور در نزد حکما این است که اشیاء غیر از وجود ظاهری؛ یعنی وجودی که مشهود و آشکار برای همگان است، وجود و ظهور دیگری دارند که از آن به وجود ذهنی و ظهور ظلی یاد می‌کنند.

تقسیم وجود به ذهنی و خارجی از تقسیم‌هایی است که در دوره‌ی اسلامی صورت گرفته و در فلسفه یونان وجود نداشته است. ریشه‌ی این تقسیم‌بندی و به عبارتی ریشه بحث وجود ذهنی را باید در لابلاهای بحث‌های فارابی و بوعلی که به دنبال اشکالات متکلمین و پاسخ به آن‌ها طرح شده است جستجو کرد.

برای دقیق‌تر نمودن جایگاه بحث وجود ذهنی، در نقشه‌ی مباحث فلسفی لازم است نکاتی را بیان کنیم: گفته شد که بحث پیرامون شناخت و تحلیل مسئله ادراک، گاهی در مبحث وجود ذهنی، و گاهی در مبحث علم، و گاهی در مبحث کیف نفسانی، و زمانی در مبحث تجرد نفس طرح می‌شود و در هر مبحث، محور مخصوص مورد تضارب آراء قرار می‌گیرد. رعایت حریم هر کدام از مطالب یاد شده مانع از اختلاط و مغالطه خواهد شد. لیکن مراعات حدود این مباحث در حکمت متعالیه کاملاً مشهود می‌باشد ما در این مجال، قصد ورود به عرصه‌ی گسترده مباحث نفس‌شناسی را نداریم؛ با تمرکز روی موضوع وجود ذهنی، در مواردی که لازم باشد گذری هم از بحث علم خواهیم کرد.

^۱ - رک: مرتضی مطهری، شرح مبسوط منظومه، مجموعه آثار، تهران، انتشارات صدرا، چاپ ششم، ۱۳۸۱، ج ۹، ص ۲۰۸-۲۱۰.

محور اصلی مبحث وجود ذهنی را، تبیین وجود ظلّی تشکیل می‌دهد و نکته اساسی در تشخیص این محور اصیل سه چیز است: اول: آنچه موجود به وجود ظلّی است، چیست؟ دوم: آنچه ظل است چیست؟ سوم: آنچه ظل است، ظل چه چیز است؟

علم به یک ماهیت موجودی خارجی است که جایگاه و موطن آن، نفس است و منشأ اثر است اما معلوم؛ موجود ذهنی است و چون به وجود ذهنی موجود است، هیچ اثری بر آن مترتب نیست.

آنچه ظلّ است وجود ذهنی می‌باشد که معلوم به این وجود ظلّی موجود است؛ نه به وجود علم. زیرا وجود علم خارجی است و هرگز وجود خارجی، وجود شیء ذهنی نخواهد بود، گذشته از آن که یک وجود دارای دو ماهیت نمی‌باشد: یکی ماهیت علم و دیگری ماهیت درخت، مثلاً.

وجود ذهنی ظلّ وجود خارجی علم است؛ نه وجود خارجی معلوم. یعنی علم (ع، ل، م) به وجود خارجی در نفس موجود است، لیکن نحوه این وجود مانند انحاء وجودهای نفسانی دیگر؛ مانند قدرت، عدل، تقوی و ... نیست که فقط خود را روشن کنند، بلکه این وجود خاص حقیقی است که متعلق خود را روشن می‌نماید و چون نور حقیقی ظاهر به ذات، و مظهر غیر است. آن غیر که در علم حصولی روشن می‌شود، همان صورت علمی (معلوم) می‌باشد که در سایه همین نور پدید می‌شود، نه آن که صورت علمی در سایه معلوم خارجی حاصل گردد.

با تبیین محورهای یاد شده روشن می‌شود که مبحث وجود ذهنی عهده‌دار اثبات وجود ظلّی برای معلوم (صورت علمی) است. چون وجود ذهنی ظلّ وجود علم است، برای اثبات ظلّ باید از وجود ذی ظلّ استمداد نمود. گروه فراوانی از اندیشوران کلام و فلسفه، نفس را از زاویه انفعال می‌شناختند، لذا وجود علم (ذی ظلّ) را برای نفس پدیدار خارجی می‌دانستند و چنین فکر می‌کردند که نفس، وجود علم را از خارج دریافت می‌نماید اما حکمت متعالیه بر آن است که مشاهده‌های خارجی علت اعدادی است تا نفس علم (ذی ظلّ) را ایجاد نماید، در نتیجه ظلّ آن که وجود ذهنی است پدید می‌آید (مجموع بالتبع) و معلوم به تبع ظلّ (وجود ذهنی) نه تبع علم (ذی ظلّ) موجود می‌شود.^۱

ادراکات انسان عبارت‌اند از ادراکات تصدیقی، ادراکات تصویری جزئی، معقولات اولی یا ماهیات و معقولات ثانیه. در بحث وجود ذهنی ادراکات تصدیقی قطعاً از محل نزاع خارج‌اند و بحث ناظر به این-ها نیست؛ در کتب فلسفی، مدعای حکما در باب وجود ذهنی معمولاً طوری طرح می‌شود که گویا

^۱ - جواد آملی، عبدالله، رحیق مختوم (شرح حکمت متعالیه)، بخش چهارم از جلد اول، قم، اسراء، ۱۳۸۶، ص ۴۰-۴۴.

بحث وجود ذهنی تنها در مورد ماهیات مطرح است و شامل ادراکات تصویری جزئی و معقولات ثانیه نمی‌شود ولی از ادله ای که در این باره اقامه شده است می‌توان دریافت که این دو گروه نیز مشمول بحث وجود ذهنی‌اند، پس همه ادراکات تصویری داخل در محل نزاع اند و می‌توان گفت که مسئله وجود ذهنی در مورد تصورات مطرح است نه تصدیقات.^۱

ارتباطی که میان ما و دنیای خارج از ذهن ما برقرار است، تنها به وسیله علم به اشیائی است که آن اشیاء اگرچه خارج از ذهن ما و اختیار ماست، اما نزد ما حضور ذهنی دارند و به این حضور ذهنی که در اختیار ماست وجود علمی اشیاء می‌گوییم و از همین رهگذر، برای اشیاء دو نوع وجود قائل شده‌اند یکی وجود خارجی که مستقل از ذهن است و دیگری وجود وابسته به ذهن و یا وجود نزد ذهن که آن را وجود ذهنی نامیده‌اند. این که یک ماهیت می‌تواند انحاء گوناگونی از وجود و حصول داشته باشد، برخاسته از چند اصل است که در حکمت متعالیه به عنوان مبنای بحث پذیرفته می‌شود: اصالت وجود، تشکیک در وجود و خروج ماهیت از مدار اثر و اثرپذیری یعنی مجعول بودن وجود.

در حکمت متعالیه نفس انسانی به سبب ویژگی‌های خاص خود، قادر است صورت‌های ادراکی حسی و خیالی را خلق کند. صور علمی، وجوداتی مثالی هستند که نفس آن‌ها را در مثال اصغر یا همان خیال متصل به نفس ایجاد می‌کند نه در عالم خیال اعظم منفصل.

نظر علامه طباطبایی ره درباره مسئله وجود ذهنی، تقریر ایشان از براهین و ادله‌ی اثبات وجود ذهنی و پاسخ‌هایی که به اشکالات و ایرادات وارد بر این نظریه داده‌اند، و در نهایت تفاوت‌های ظریفی که نظر ایشان با آراء صدرالمتألهین در برخی موارد دارد، مسئله اصلی این پژوهش به شمار می‌آید.

ضرورت پژوهش

اهمیت اثبات وجود ذهنی در پرتو بررسی نتایج آن روشن می‌شود، چه این که خطر غفلت از آن ابتلاء به مبانی باطل را در بردارد؛ مانند گرایش به ثبوت معدوم و قول به واسطه بین موجود و معدوم، و نظیر تقدم ماهیت بر وجود و تأخر آن از وجود که با شناخت ذهن و احکام آن حل می‌شود، گذشته

^۱ - مصباح یزدی، محمد تقی، شرح نهایه الحکمه، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ج ۲، ص ۲۸.

از آن که تبیین وجود ذهنی بر اساس حکمت متعالیه سهم بسزائی در تحقیق معاد جسمانی و روحانی دارد.^۱

بحث از ارزش علم و اعتبار آن یا به عبارتی میزان واقع‌نمایی شناخت انسان، به طور مستقل در آثار حکمای جهان اسلام مطرح نشده اما می‌توان مباحث آنان را پیرامون نظریه وجود ذهنی، ناظر به این موضوعات دانست. شهید مطری معتقد است حکمای اسلامی هر چند تحت عنوان «ارزش و اعتبار علم» بحثی نکرده‌اند آنچه درباره وجود ذهنی گفته و اختیار کرده‌اند همان نتیجه را می‌دهد، بلکه در ضمن برخی از ادله وجود ذهنی گفته خواهد شد تنها از طریق رابطه ماهوی است که می‌توان به ارزش و اعتبار علم و مطابقت آن با معلوم قائل شد و الزاماً همه کسانی که به ارزش و اعتبار علم قائلند چاره‌ای ندارند از اینکه نظریه ارتباط ماهوی را بپذیرند و اصولاً طرز تفکر به اصطلاح رئالیستی منحصر در گرو همین نظریه درباره وجود ذهنی است.^۲

بررسی هر چه بیش‌تر و دقیق‌تر مباحث معرفت‌شناختی، تبیین چیستی و چگونگی ادراک بشری و شناخت پیچیدگی‌های ذهن آدمی از دیدگاه فلاسفه مسلمان، راه گفتگو را با فلسفه‌های دیگر هموارتر می‌کند و یافتن پاسخ برای پرسش‌های جدید را آسان‌تر می‌نماید. و در واقع بدون داشتن پاسخی قابل قبول برای مسئله معرفت، قدم نهادن در بسیاری از حیطه‌های فکری ناممکن می‌نماید. در این عرصه، حکمت متعالیه غنی‌ترین و راهگشاترین اندیشه‌ها را پیش رو می‌گذارد؛ از این رو ضرورت درک مسئله وجود ذهنی و مقدمات و دستاوردهای آن در ساختار فکری حکمت متعالیه روشن است.

علامه طباطبائی ره با اندیشه‌هایی متعالی‌تر از پیشینیان خود که از نگاه ژرف و دقت نظر وی در ظرائف فکری مشهود است، از پیشگامان گفتگو و تبادل آراء با مکاتب فلسفی عصر خویش است و شاید بتوان گفت اهتمام او به تبیین صریح و دقیق مباحث معرفت‌شناختی منحصر به فرد بوده است. نظرات دقیق این فیلسوف متاله در مسائل فلسفی ذکر شده، شاید به دلیل اختصار مطالب، مورد غفلت

^۱ - "واعلم أن لهذه المسألة على هذا الوجه الذي أدرکه الراسخون في الحكمة مدخلاً عظيماً في تحقيق المعادين الجسماني و الروحاني و كثير من المقاصد الايمانية و لهذا بسطنا القول فيها في الأسفار الأربعة بسطاً كثيراً ثم في الحكمة المتعالية بسطاً متوسطاً و اقتصرنا هاهنا على هذا القدر إذ فيه كفاية للمستبصر" شیرازی، صدرالدین محمد، الشواهد الربوبية في المناهج السلوكية، بی‌جا، المرکز الجامعی للنشر، چاپ دوم، ۱۳۶۰، ص ۳۴.

^۲ - مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱۳، ص ۲۸۴-۲۸۵

واقع شده است در حالی که جستجوی این نکات ارزشمند در آثار علامه طباطبایی ره می‌تواند به پیشرفت منظومه فکری فلسفه اسلامی کمک شایانی نماید.

سؤالات پژوهش

- ۱- علامه طباطبایی(ره) مسئله وجود ذهنی را چگونه تبیین می‌کند؟
- ۲- علامه طباطبایی(ره) چه ادله‌ای را برای اثبات نظریه وجود ذهنی اقامه می‌نماید؟
- ۳- علامه طباطبایی(ره) بر اساس کدام مبانی به اشکالات وارد بر نظریه وجود ذهنی پاسخ می‌دهد؟

فرضیه ها / پیش فرض ها

۱- علامه طباطبایی(ره) وجود ذهنی را یکی از اقسام وجود مطلق برمی‌شمارد که تنها به صورت بالقیاس محقق می‌شود یعنی وجود ذهنی تنها به جهت مقابله‌اش با وجود خارجی و عدم ترتب آثار خارجی بر آن، ذهنی است. اما از جهت آثاری که بر این وجود(وجود ذهنی) مترتب می‌شود، یک وجود خارجی محسوب می‌شود و ذهنی نیست. پس هر موجود ذهنی، خارجی دارد که با آن قیاس می‌شود و چیزی که هیچ خارجی ندارد هیچ (وجود) ذهنی هم ندارد و چیزی که حیثیت ذاتش عین خارجیت است و ترتب آثار است در ذهن نمی‌آید. پس شأن وجود ذهنی حکایت از ماورای خود است بدون این که آثار محکی بر حاکی مترتب شود.

۲- براهینی که علامه طباطبایی برای اثبات مسئله وجود ذهنی اقامه می‌کند، مبتنی است بر تصورات ما از اشیاء به نحو کلیت و صرافت و نیز تصور امور عدمی. ایشان تصریح نموده است که این ها دلایلی است که مشهور حکما برای اثبات وجود ذهنی آورده‌اند اما در برخی تقریرات ایشان از آن براهین، ابتکارات و دقت نظرهایی مشهود است.

۳- علامه طباطبایی اشکال اجتماع جوهر و عرض، اندراج یک شیء تحت دو مقوله، را بر اساس اصل تمایز دو نوع حمل اولی ذاتی و شایع صناعی پاسخ می‌دهد و نظریه‌ی تباین علم و معلوم و انقلاب را رد می‌نماید. اشکال اتصاف نفس به صفات متضاد و اشکال ثبوت محالات ذاتی نیز با متمایز دانستن دو نوع حمل قابل حل است اما اشکال اجتماع وصف کلی و جزئی در شیء واحد با اصل فوق دفع نمی‌شود بلکه اختلاف در جهت و حیثیت مجال را از این شبهه می‌گیرد و همان طور که اختلاف در حمل تناقض را برطرف می‌کند اختلاف در جهت نیز تنافی را منتفی می‌سازد. علامه با تکیه بر اصل مجرد صورت‌های علمی، شبهه‌ی انطباع کبیر در صغیر را بی اعتبار می‌داند. در مورد اشکال فرآیند مادی

ادراک حسی و خیالی، نظر علامه طباطبایی این است که فعل و انفعالات و تحولات مادی که هنگام تحقق علم به امور جزئی به وجود می‌آیند، مورد انکار نیستند اما صورت‌های مادی منطبق در عضوهای مادی بدن ما که با معلومات خارجی مغایرند، معلوم بالذات نیستند بلکه معداتی هستند که نفس را برای حضور ماهیات خارجی به وجودی مثالی و غیر مادی آماده می‌کنند.

پیشینه تحقیق

در موضوع وجود ذهنی از دیدگاه علامه طباطبایی که تحقیق پیش رو بدان اختصاص یافته، کتاب مستقلی تألیف نشده است.

در سطح رساله دکتری "بررسی انتقادی نظریه وجود ذهنی در حکمت صدرایی" توسط اکبر گلی ملک آبادی و با راهنمایی دکتر مهدی دهباشی نگارش یافته است. (دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، ۱۳۸۷)

رساله‌ی فوق در پنج فصل بر آن است تا بحث وجود ذهنی را در حیطه‌ی فلسفه اسلامی و به ویژه مکتب صدرایی بررسی کند و ادله و اشکالات آن را برشمرد. بیان و شرح ابتکارات و نوآوری‌های صدرالمتألهین که بر اساس اصول و مبانی حکمت متعالیه استوار است، از اهداف نگارش این رساله بوده است.

تمایز تحقیق پیش رو با رساله‌ی ذکر شده در پرداختن به آراء و نظریات علامه طباطبایی در این موضوع است.

"نقد و بررسی نظریه شبیح در دوران اسلامی"، رساله دکتری لیلا جوادی، با راهنمایی دکتر محسن کدیور، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی ۱۳۸۷.

این رساله به یکی از نظریات رقیب نظریه وجود ذهنی یعنی قول شبیح می‌پردازد. تاریخچه پیدایش آن را بررسی می‌کند و متفکرانی را که سردمدار این نظریه بوده‌اند معرفی می‌نماید. از نتایج این بررسی، بیان برداشت‌های نادرستی است که از نظریه شبیح می‌شود.

روشن است که وجه اختلاف پژوهش ما با رساله بالا در پرداختن به دو مسئله‌ی متفاوت است که در واقع دو نظریه‌ی مخالف یکدیگر در تبیین مسئله‌ی واحد به شمار می‌آیند. با قبول قول وجود ذهنی، نظریه شبیح، قابل قبول نخواهد بود.